

JAROSŁAW KARZARNOWICZ
Gdańsk

„CZAS WIECZNY” A CZAS GRAMATYCZNY
FORMY CZASOWE W CERKIEWNOSŁOWIAŃSKICH
PRZEKŁADACH PSALMU I

Problem czasu pasjonował i pasjonuje badaczy wielu specjalności. Inaczej patrzą na niego psychologowie, inaczej biolodzy, socjologowie, czy filozofowie. Nie jest on obcy i dla językoznawców. Pojmowanie czasu ma pierwszorzędne znaczenie dla wielu kultur. Decyduje o ich stosunku do historii, a nawet ma wpływ na funkcjonowanie ich języka. Tymczasem zarzuca się językoznawcom, badającym problemy czasu, że prace temu poświęcone mają charakter rejestru form, niewielkie jest natomiast zainteresowanie tym, co tak naprawdę dana forma oznacza. Związane jest z tym pojęcie „punktu (momentu) referencji”, czyli takiego odcinka na umownej osi czasu, o którym opowiada dana forma¹.

Moment referencji nie jest tym samym, co moment mówienia. Może on go bowiem poprzedzać, następować po nim, a także być z nim zrównany.

Ze względu na moment mówienia wszystkie formy typu *aorystu*, *imperfectum*, *perfectum* i *plusquamperfectum* w językach słowiańskich są formami czasu przeszłego, bo oznaczają czynności zawsze poprzedzające moment mówienia. Dopiero orientacja na moment referencji pozwala określić w pełni znaczenie każdej z form. Orientacja na moment mówienia jest podstawą systemowego znaczenia danej formy.

Podejście do zagadnienia form temporalnych od strony systemu języka zakłada użycie tzw. czasów głównych, zorientowanych tylko na moment

¹ E. N i c o l o v a, *Orientacja temporalna wypowiedzi w relacji do aktu mowy i subiekta*, w: *Studia gramatyczne bułgarsko-polskie*, t. I – Temporalność, Wrocław-Warszawa-Kraków 1986, s. 207-219.

mówienia, oraz czasów względnych, zorientowanych na inny moment w zdaniu, różny od momentu mówienia, a przez ten moment – pośrednio – także do momentu mówienia. Nietrudno zauważyć tu wpływ czynników syntaktycznych na funkcjonowanie form czasowych. Ten przejrzysty przedstawiony model systemu temporalnego staro-cerkiewno-słowiańskiego, noszący ślady wpływu gramatyk języków klasycznych, nie jest, niestety, wolny od wad².

Okazuje się, że każda z form ma znaczenie główne i mnóstwo znaczeń pobocznych, modyfikujących to główne znaczenie, przy czym warunki realizacji znaczenia głównego w rzeczywistości pozajęzykowej zdarzają się bardzo rzadko. Porównajmy najprostsze choćby zdanie: „Czytam książkę.”, które można wypowiedzieć w wielu różnych okazjach, przy czym sytuacja, kiedy czytamy i jednocześnie o tym mówimy, jest jedną z wielu. Znaczenie główne formy czasowej oznacza bowiem moment czynności zrównany z momentem mówienia. Rodzi się zatem pytanie, które z tych wielu różnych znaczeń jest najważniejsze i najliczniejsze, skoro nie jest to znaczenie główne?

System nie dopuszcza też przenośnego znaczenia formy, z którym spotykamy się wtedy, kiedy kontekst sugeruje inne znaczenie temporalne, niż wskazywałaby na to użyta forma czasowa (por. np. *praesens historicum*). Takie sytuacje najczęściej pomijają się milczeniem.

Ostatnio postuluje się więc p r a g m a t y c z n e podejście do znaczenia formy językowej, w którym najważniejsze okazuje się być użycie w tekście, określające znaczenie interesującej nas formy. Przy podejściu pragmatycznym nie jest ważne znaczenie główne i poboczne, oba traktuje się na równi. Podejście takie pozwala natomiast widzieć z n a c z e n i a d o s ł o w n e i p r z e n o ś n e.

Psałterz jest zbiorem 150 (a w tradycji chrześcijaństwa wschodniego – 151) utworów poetyckich o różnorodnej tematyce i różnorodnej przynależności gatunkowej. Prawie nie spotyka się tutaj utworów narracyjnych. Ten sam psalm może mieć wieloraką strukturę i przynależność gatunkową.

² Por. И. Б у н и н а, *Система времен старославянского глагола*, Москва 1959. Materiał jednego tylko zabytku (tu *Kodeksu Mariańskiego*) nie musi być wcale podstawą do uogólnień. Wydaje się wręcz, że wnioski takie są możliwe dopiero po przebadaniu większej ilości zabytków jednego typu. Słuszne skądinąd założenia autorki mogą sprawdzić się tylko na tekście narracyjnym, a nie poetyckim.

Użyte w psalmach formy językowe mają charakter gatunkotwórczy i mogą być rozpatrywane jako elementy stylu danego utworu, przybierają one w każdym psalmie swoiste, niepowtarzalne znaczenia, uwarunkowane kontekstem i sytuacją wypowiedzi.

Psalm I jest utworem o charakterze mądrościowo-dydaktycznym i stanowi doskonały wstęp do Księgi Psalmów. Przytaczam go tu w całości³:

Блаженъ мужъ, иже не иде на совѣтъ
 нечестивыхъ,
 и на пути грѣшныхъ не ста,
 и на сѣдалищи гвѣнтель не сѣде.
 но в законѣ гни вола его
 и в законѣ его поучитса днь и ношъ.
 и бѣдетъ яко древо сажено при исходнищихъ водъ,
 иже плодъ свои дастъ въ время свое.
 и листъ его не ѿпадетъ, и вса елика аще творитъ, оуспѣетъ.
 не тако нечестивин, не тако. но тако прахъ егоже взмѣтаетъ вѣтръ ѿ
 лица земаи. сего ради не възкреснѣтъ нечестивин
 на сѣдъ, и грѣшницы въ совѣтъ праведныхъ.
 яко съвѣсть гь пѣтъ праведныхъ, и пѣтъ нечестивыхъ погнѣнетъ

Ten sam tekst w wersji polskiej i rosyjskiej⁴:

³ Tekst wg Księgi Psalmów Biblii Ostrojskiej (*Острожская Библия*, Moskwa 1988, wyd. fototypiczne) – pierwszego pełnego drukowanego przekładu cerkiewnosłowiańskiego Pisma św. dokonanego w latach 1580-1581 pod red. I. Fiodorowa w Ostrogu na Wołyniu. Porównuje go z: *Болонски псалтир. Български книжовен паметник от XIII век*, София 1968 (dalej: Bol); *Синайская псалтирь. Глаголический памятник XI века под ред. С. Северьянова*, С. Петербург 1912, reprint: Graz 1954 (dalej: Sin); *Киевская псалтырь. Фототипическое издание*, Moskwa 1983 (dalej: Kij) oraz z Księgą Psalmów rękopiśmiennej Biblii Gennadiusza (dalej BG) zredagowanej w Nowogrodzie Wielkim w 1499 r.

⁴ Por. *Пismo Święте Старого и Нового Testamentу в переводzie z języków oryginalnych. Biblia Tysiąclecia*, Poznań–Warszawa 1980 (dalej: BT); *Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета, канонические*, Moskwa 1968 (dalej: BR).

BT:

Szcześliwy mąż,
 Który *nie idzie* za radą występnych,
Nie wchodzi na drogę grzeszników,
Nie siada w kole szyderców
 Lecz *ma upodobanie* w Prawie Pana,
 Nad Jego Prawem *rozmyśla* dniem i nocą.
Jest on jak drzewo zasadzone nad płynącą
 wodą,
 Które *wydaje* owoc w swoim czasie,
 A liście jego *nie więdną*:
 Co czyni, pomyślnie *wypada*.
 Nie tak występni, nie tak:
 Są oni jak plewa, którą wiatr *rozmiata*
 Toteż występni *nie ustoją* na sądzie
 Ani grzesznicy – w zgromadzeniu sprawiedli-
 wych,
 Bo Pan *uznaje* drogę sprawiedliwych,
 A droga występnych zaginie.

BR:

Блажен муж, который не
Ходит на совет нечестивых, и не
Стоит на пути грешных, и не
Сидит в собрании развратителей
 Но в законе Господа воля его, и в
 законе Его *размышляет* он день и ночь
 И будет он как древо, посаженное при
 потоках вод, которое
 Приносит плод свой во время свое, и
 лист которого не вянет
 И во всем, что он и делает, успеет.
 Не так нечестивые, но они как прах
 возметаемый ветром
 Потому не устоят нечестивые на суде, и
 грешники – в собрании праведных
 Ибо знает Господь путь праведных, а
 путь нечестивых погибнет.

Już pierwsze wersy tego utworu przykuwają uwagę z racji użytych w nich form czasu przeszłego – aorystu. Trudno dopatrywać się tutaj zwykłej konstatacji faktu (stwierdzenia, że czynność po prostu miała miejsce), a tym bardziej jej odniesienia do momentu mówienia. Pod tym względem aoryst jest tu formą nieokreśloną, lokalizacja wyrażanych przez tę formę czynności na osi czasu jest niekonkretna i abstrakcyjna, niekonkretny i abstrakcyjny jest także podmiot działający. Bliższa analiza każe dopatrywać się tutaj nie pojedynczych, konkretnych czynności umiejscowionych w przeszłości, lecz raczej czynności ogólnych, potencjalnych w teraźniejszości, przeszłości i przyszłości. Sąsiedztwo form czasu teraźniejszego ułatwia taki odbiór. Ciekawe, że współczesne przekłady stosują tu właśnie formy teraźniejsze, wyrażające czynności zwyczajowe, porównaj tekst polski (BT) i rosyjski (BR):

BT:

Ps. 1,1 Szcześliwy mąż,
 Który *nie idzie* za radą występnych,
Nie wchodzi na drogę grzeszników,
Nie siada w kole szyderców

BR:

Ps. 1,1 Блажен муж, который не
Ходит на совет нечестивых, и не
Стоит на пути грешных, и не
Сидит в собрании развратителей

Przekłady staropolskie i cerkiewnosłowiańskie używają tu formy czasu przeszłego (za greką bądź łaciną).

Sin., Bol., Pog., Kij., BG (wersja graficzna uproszczona i znormalizowana):

**БЛАЖЕНЪ МЪЖЪ ИЖЕ НЕ ИДЕ НА СОВЕТЪ НЕЧЕСТИВЪИХЪ,
И НА ПЪТИ ГРѢШНЫХЪ НЕ СТА,
И НА СЪДАЛИЦИ ГЪВЕНТЕЛЪ НЕ СЪДЕ**

Wujek: Błogosławiony to mąż, który *nie chodził* w radzie niezbożnych i na drodze

Grzesznych *nie stał*, i na stolicy zaraźliwej *nie siedział*⁵

Jedynie Jan Kochanowski w swojej parafrazie poetyckiej oddał to w sposób następujący:⁶

Błogosławiony człowiek, co się tak

Sprawuje, że w radę niezbożnych

Ludzi *nie wstępuje*.

Z swawolnie grzeszącymi ludźmi *nie obcuje*, zdradliwych się
naśmiewców stolicą *waruje*

Formy aspektu dokonanego *ne ide*, *ne sta*, *ne sēde* z przykładów cerkiewnosłowiańskich wprowadzają tu znaczenie czynności potencjalnej. Jest to jednak czynność konkretna, niejako namacalna, traktowana jako z a k o Ń c z o n a c z ę ś ć p o w t a r z a j ą c e j s i ę, t y p o w e j s y t u a c j i, na co wskazuje kontekst wypowiedzi. Nieprzypadkowo bowiem w tym przykładzie oczekivalibyśmy aspektu niedokonanego (porównaj zresztą przekłady współczesne), jako typowego dla wyrażenia takich czynności.

Mamy w omawianym przykładzie przenośne użycie formy aspektowo-czasowej, które do dziś zachował chyba tylko język rosyjski⁷.

⁵ Psalterz Dawidów w przekładzie ks. Jakuba Wujka z roku 1594, reprint, Warszawa 1993.

⁶ *Wybór Pieśni Starych i Nowych w ziemi pruskiej i brandenburskiej zwyczajnych z wyrokami z Pisma Świętego nad każdą pieśnią z godzinami...*, Królewiec 1907. Jest to ewangelicki kancjonał przedrukowany z kancjonału XVI-wiecznego, por. K. Szcześniak, *Tradycja czarnoleska w królewieckim kancjonał ewangelickim z roku 1907*, w druku; o tradycji czarnoleskiej w polskich kancjonałach patrz: T. F r i e d e l ó w n a, *Poezja Jana Kochanowskiego w lutezańskim kancjonał toruńskim*, „Rocznik Toruński” 22(1994), s. 329-354.

⁷ Por. A. В. Б о н д а р к о, *Вид и время русского глагола*, Ленинград 1971, s. 134-141.

Niekonkretność podmiotu czynności, jej abstrakcyjna lokalizacja czasowa i potencjalność czynności wyrażonych formami dokonanymi, zdają się być wyznacznikami stylu biblijnego⁸.

Moment referencji tej czynności jest jakby rozciągnięty w czasie. Forma aorystu akcentuje tylko początek w przeszłości tej nowej sytuacji.

Czynność o aspekcie dokonanym jako część powtarzającej się wiele razy, typowej sytuacji staje się modelem, wzorem do naśladowania, ustalonym kiedyś na „początku czasu” i przypisywanym pierwszym ludziom, bóstwu czy bohaterom kulturowym⁹. Ten stan pierwotny nigdy nie znika, powtarza się w innym czasie, zdarzenia, które zaszły w czasie pierwotnym, p o w t ó r z ą się w innych, następnym zdarzeniach. Można by tu zaryzykować stwierdzenie, że pokolenia minione k s z t a ł t u j ą pokolenia obecne i przyszłe¹⁰. Te pierwotne wydarzenia stają się symbolem, postępowanie według tego wzorca jest normą i nadaje ludziom autentyczności i pozwala poznać terażniejszość i przyszłość¹¹. Sam czas staje się c z a s e m w i e c z n y m, nieskończonym, w naszym potocznym rozumieniu przestaje być czasem. Dlatego nazwijmy czynności wyrażone tutaj aorystem czynnościami wiecznymi, a samą funkcję a o r y s t e m p o n a d c z a s o w y m, który przypomina grecki a o r y s t g n o m i c z n y.

Czas wieczny stawia narratora czy obserwatora zupełnie na zewnątrz wydarzeń, które przez to stają się wyjątkowo obiektywne. Narrator patrzy na nie jak na przedmiot doskonale znany, opisuje n i e t o, c o w i d z i z perspektywy, lecz to, j a k b y ł o (j e s t, b ę d z i e) w rzeczywistość-

⁸ Por. np. P. H. Н и к о н о в а й т е, *О грамматическом содержании предиката евангельской паремии*, w: *Problemy frazeologii europejskiej*, t. II, red. W. Chlebda, A. Lewicki, Warszawa 1997, s. 115. Trudno jest oczywiście mówić o jednym stylu biblijnym, składa się na niego styl poszczególnych ksiąg, niemniej jednak można tu znaleźć pewne stałe i powtarzające się elementy leksykalno-morfologiczno-składniowe; por. D. B i é n k o w - s k a, *Styl językowy przekładu Nowego Testamentu Jakuba Wujka (na materiale czterech ewangelii)*, Łódź 1992, s. 9-10.

⁹ Por. o tym B. A. U s p i e n s k i, *Percepcja czasu jako problem semiotyczny*, w: *t e n ż e, Historia i semiotyka*, Gdańsk 1999, s. 35-37

¹⁰ Por. A. Z a j ą c z k o w s k i, *Czas Afryki Czarnej*, w: *Czas w kulturze*, Warszawa 1988.

¹¹ А. Я. Г у р е в и ч, *Время как проблема истории культуры*, „Вопросы Философии” 3(1969), s. 106-107.

ci¹². W analizowanym psalmie czynności nie są przeszłe ze względu na narratora, lecz ze względu na początek czasów¹³.

Stajemy tu przed bardzo trudnym zadaniem – wyrażenia wieczności formami językowymi. Współczesne języki słowiańskie radzą sobie z tym przez użycie czasu teraźniejszego, który troszkę zmienia wymowę utworu. Język cerkiewnosłowiański i, jak pokazaliśmy wyżej, język rosyjski mogą sobie doskonale poradzić z tym przez użycie formy czasu przeszłego, która coś innego akcentuje. Można oczywiście zastanawiać się nad pochodzeniem tego typu inwencji stylistycznej, nad jej rodzimością czy obcością; nad tym, czy jest ona rzadkim i niezauważonym dotychczas cerkiewnosłowiańskim tropem stylistycznym, czy też ślepy, mechanicznym naśladowaniem tekstu greckiego i łacińskiego. Jest rzeczą ciekawą, że tylko nowe przekłady słowiańskie mają tu formy teraźniejsze, natomiast we wszystkich starszych występują czasowniki w czasie przeszłym. Możliwość wyrażania takich stosunków we współczesnym języku rosyjskim czasem przeszłym dokonanym i typowe dla XVII-wiecznego języka protopopa Awwakuma użycie aorystu dla wyrażenia czynności wiecznych, a tzw. *perfectum* – dla czynności po prostu przeszłych (minionych, uprzednich), wskazywałyby na rodzimość tej funkcji aorystu¹⁴. Szczegółowe badania Księgi Psalmów Biblii Ostrogskiej wykazują także pewne dające się zauważyć w tym zakresie prawidłowości. Forma tzw. *per-*

¹² Warto tu zwrócić uwagę na pewien szczegół z malarstwa ikonowego. Przedmioty na ikonach zawsze przedstawiane są tak, jak wyglądają w rzeczywistości, a nie tak, jak wyglądają one z perspektywy. Dlatego często zdają się one być trochę nienaturalne i „pokraczne”, bo mają doskonale widoczne szczegóły, których nie widać z perspektywy; por. С. М а т х а у з е р о в а, *Функция времени в древнерусских жанрах*, „Труды Отдела Древнерусской Литературы” 27(1972), s. 227-235.

¹³ W opozycji do form aorystu w tej funkcji występuje tzw. *perfectum*, które wyraża czynności jako subiektywne, bo ich uprzedniość względem momentu mówienia wynika z postawy narratora, który stoi wewnątrz wydarzeń, jest ich czynnym uczestnikiem. Wydarzenia te są relacjonowane z jego punktu widzenia.

¹⁴ Por. С. М а т х а у з е р о в а, *Функция времени в древнерусских жанрах*, „Труды Отдела Древнерусской Литературы” 27(1972), s. 227-235. Trochę światła mogą rzucić na to i przeżycia Maksyma Greka, który na Rusi Moskiewskiej w XVI wieku dokonał przekładu (poprawienia) ksiąg religijnych i liturgicznych, w których zastąpił wszystkie formy aorystu formami słowiańskiego *perfectum*, kierując się greckim poczuciem językowym. Aoryst oznaczał dla niego czynność przeszłą całkowicie dokonaną i zakończoną w przeszłości, a *perfectum* – czynność przeszłą z rezultatami w teraźniejszości (czynność zakończyła się, ale pozostawiła rezultaty w postaci nowego stanu. Nie wiedział, że język cerkiewnosłowiański takiej opozycji nie znał i stało się to przyczyną jego wyklęcia przez Sobór Kościoła Prawosławnego jako heretyka; por. o tym: В. В и н о г р а д о в, *Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX вв.*, Москва 1938, s. 14.

fectum nie jest używana w kontekstach sugerujących trwanie rozpoczętej czynności czy w kontekstach ponadczasowych, natomiast jest liczna w zwykłych stwierdzeniach faktu w przeszłości bądź może wskazywać na aktualność stanu po zakończonej czynności (rezultatywność). Nic zatem dziwnego, że od czasowników typu *upъvati*, *vъznenaviděti*, których znaczenie leksykalne wskazuje na trwanie rozpoczętej czynności (stanu), ewentualnie ponadczasowość, spotkamy tylko formacje aorystyczne i terażniejsze¹⁵.

Formy czasu przeszłego w funkcji ponadczasowej spełniają bardzo ważną rolę. Wskazują one na p o j m o w a n i e h i s t o r i i w psalmach i całej Biblii. Historia jest ciągłym „dzianiem się”, jest „syntezą terażniejszości, przeszłości i przyszłości”¹⁶. Dzięki cykliczności czasu, historia świata „staje się historią jednego człowieka, a jednocześnie historia jednostki jest historią całej ludzkości”¹⁷. Formy czasu terażniejszego w tym użyciu, współcześnie logiczne i oczekiwane, nie spełniałyby tej roli, bo wyrażają one prawdy ogólne, czynności zwyczajowe. Czynność przez nie wyrażona nie miałaby charakteru rytuału, modelu czy wzorca, nie organizowałyby omawiane formacje c z a s u w i e c z n e g o, zresztą nie nazywałyby one czynności przodków z początku czasów, nie wskazywałyby na to, że c o ś z a c z ę ł o s i ę na początku czasów, byłyby raczej moralnym imperatywem i nazywałyby jedynie stany pożądane.

Formy aorystu w znaczeniu ponadczasowym spotkać można także w psalmach 18, 5; 39, 5; 41, 3-4; 58, 17; 87, 1; 138, 17; 139, 2-6.

¹⁵ Szerzej piszę o tym w swojej pracy doktorskiej *Funkcjonowanie form czasu przeszłego i form imiesłowowych w Psalterzu Biblii Ostrogskiej na tle Psalterza Synajskiego*, mps, Gdańsk 1999.

¹⁶ A. K a m i e ń s k a, *Na progu słowa*, Poznań 1985, s. 42.

¹⁷ Z. Z i ó ł k o w s k i, *Najtrudniejsze stronicie Biblii*, Warszawa 1989, s. 66.

ВРЕМЯ ВЕЧНОЕ И ВРЕМЯ ГРАММАТИЧЕСКОЕ
ФОРМЫ ВРЕМЕНИ В ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКИХ ПЕРЕВОДАХ 1-ОГО ПСАЛМА

Р е з ю м е

Вопрос времени исследуется учеными разных дисциплин. Понимание времени имеет первостепенное значение во многих культурах, предопределяет их отношение к истории, влияет даже на функционирование их языка.

В церковнославянской литературе до сих пор оставался незамеченным один из возможных контекстов функционирования форм аориста – вневременного контекста. Скорее всего, это вытекает из факта, что в качестве опорной точки принимался, как правило, так называемый момент речи. Прием в качестве точки опоры временной формы так называемого момента референции, т.е. такого отрезка временной оси, о котором данная форма повествует, позволяет найти в ней новые значения.

В 1-ом псалме формы аориста совершенного вида не выражают обычной констатации факта, имевшего место в прошлом, так как в них называются действия, неконкретные на временной оси. Неконкретным и абстрактным является также действующий субъект. Более пристальный анализ позволяет усматривать здесь формы, потенциальные в настоящем, прошлом и будущем. Соседство форм настоящего времени способствует такому пониманию. Интересен факт, что современные переводы книги псалмов используют в этих случаях формы настоящего времени. Форма аориста совершенного вида в церковнославянском тексте указывает, однако, на действие определенное, представляющее собой часть типичной, повторяемой ситуации, в результате чего оно становится моделью, образцом, установление которого приписывается первым людям и древним героям. Это первобытное состояние никогда не исчезает, а произошедшие тогда события повторятся и в будущем. Само время становится вечным, т.е. в бытовом понимании перестает быть временем. Рассказчик описывает его не из перспективы, а смотрит так, как было, есть и будет в действительности. В рассматриваемом псалме действия являются прошедшими не по отношению к рассказчику, а к началу всех времен.

Перевод Роман Левицки